

## הוראת התורה למעשה

בתור מגיד שיעור בבתי כנסת בתל אביב והסביבה, אני נשאל לא מעט פעמים - כיצד יש להכריע במחלוקת בין חכמי דורנו? מה נוהגים למעשה כשיש כל כך הרבה דעות? יש ששואלים בצורה חריפה יותר: "מי אמר שמה שהרבנים אומרים זה מה שה' ציווה?"<sup>1</sup> כמובן, כדי לענות על שאלות אלו ודומיהן אי אפשר להסתפק במאמר אחד, וגם לא בספר אחד, אבל מכל מקום בתור פתח להתבוננות בשאלות אלו, נעסוק במאמר זה בדרך ההכרעה במחלוקות חכמים וסמכות החכם בפסיקת הלכה.

### סוגיית הגמרא

הגמרא במסכת עבודה זרה (ז"א) מביאה ברייתא:

תנו רבנן, הנשאל לחכם וטימא, לא ישאל לחכם ויטהר. לחכם ואסר, לא ישאל לחכם ויתיר. היו שנים, אחד מטמא ואחד מטהר, אחד אוסר ואחד מתיר - אם היה אחד גדול בחכמה ובמניין - הלך אחריו, ואם לאו - הלך אחר המחמיר. רבי יהושע בן קרחה אומר בשל תורה - הלך אחר המחמיר, בשל סופרים - הלך אחר המיקל.<sup>2</sup> אמר רב יוסף הלכתא כרבי יהושע בן קרחה.

העולה מהגמרא באופן פשוט הוא שבמקרה שיש מחלוקת באיסורי תורה בין חכמי הדור,<sup>3</sup> חובה על כל אנשי אותו הדור להחמיר.<sup>4</sup> אמנם הגמרא במסכת עירובין (ו"ב)

1. כמובן שאלו שאלות עתיקות יותר, עיין חגיגה ג ע"ב, ואין חדש תחת השמש, וכבר האריכו בדבר הראשונים. ומ"מ אין בית המדרש ללא חידוש.

2. נחלקו הראשונים האם במקרה שיש גדול, רבי יהושע בן קרחה מודה לתנא קמא שיש ללכת אחרי הגדול (כך משמע מהרשב"א שם, וכן הכריע הרמ"א י"ד סי' רמב), או שמא גם במקרה זה יש ללכת בדאורייתא אחרי המחמיר (פשוט דברי הרמב"ם הלכות ממרים פרק א הלכה ה, וכן נקט הש"ך לחומרא יורה דעה סוף סימן רמב). ועיין עוד בספר עין יצחק ח"ג עמ' כט.

3. למשל: הפרדת גביעי לבן בשבת, שיש שאסרו מן התורה מדין מכה בפטיש או מחתך ויש שהתירו לגמרי, עיין ילקוט יוסף שבת סימן שיד סעיף ל. או לגבי פתיחת פחית שתייה בשבת, ע"ש סעיף כג.

4. למעט הרב עצמו שברור לו להיתר, שהוא עושה כשיטתו. וכמ"ד שעשו ב"ש כדבריהם יבמות טו ע"א כן כתבו הראשונים בע"ז.

מביאה ברייתא בה נאמר "הרוצה לעשות כדברי בית שמאי - עושה, כדברי בית הלל - עושה" ומשמע מהגמרא שם שאפילו במחלוקת באיסורי תורה יש ביד האדם להכריע כרצונו כאיזה רב לעשות.

ביישוב קושיא זו נאמרו מספר תירוצים בדברי הראשונים והאחרונים.<sup>5</sup> הרמב"ן (חולין מג ע"ב) כתב שיש ליישב שדווקא במחלוקת ב"ש וב"ה שהייתה מחלוקת גדולה "וכל חכמי ישראל נכנסים תחתיה, ונעשית להם תורה כשתי תורות - הרשות לכל אחד לעשות כדבריהם... וכיוון שכן זה הרוצה להיות בית שמאי, ולעשות כדבריהם לעולם, רשאי הוא". אמנם מקשה הרמב"ן על דבריו מהמשך הסוגיא בעירובין (ז ע"א) שנאמר בה שהוא הדין לשאר מחלוקות תנאים ואמוראים שלא נפסקה בהם הלכה מפורשת! לכן מיישב הרמב"ן: "אלא יש לפרש דהתם בחדא מילתא דאית בה קולא וחומרא למר, וקולא וחומרא למר... הא לאו הכי כדברי המחמיר". כלומר בדבר שלכל שיטה יש צד חומרא וקולא, אזי יש על האדם לבחור שיטה מסוימת ולנהוג על פיה, ולא להיות ככסיל ההולך בחושך שמחמיר חומרות סותרות. אך כאשר יש מחלוקת שבצד מסוים יש חומרא ובצד השני יש קולא, בזה יש ללכת בדאורייתא אחרי המחמיר [ובדרבנן אחר המיקל].<sup>6</sup>

החקרי לב (יו"ד ח"א סימן פז) כתב בתחילה ליישב על פי דברי הריטב"א בעבודה זרה (ז ע"א) שכתב שכל מה שהגמרא אמרה שיש לילך בדאורייתא אחר המחמיר זה דווקא להבא, אבל במקרה עצמו שעליו נחלקו החכמים יש לכל אחד לעשות כפי רצונו.<sup>7</sup> ולפ"ז אפשר להעמיד את הגמ' בעירובין כששני חכמים הורו במקרה מסוים ואז אכן יש את הבחירה כמי לעשות. אמנם בהמשך דבריו דוחה החקרי לב תירוץ זה, מכיוון שמפשט דברי הגמרא בעירובין לא משמע שמדובר דווקא במקרה כזה. ועל כן כתב לפרש שדין הרוצה לעשות חל רק במחלוקת שאחד מן החכמים גדול בחכמה והשני גדול במניין, דומיא דמחלוקת ב"ה וב"ש, שבמקרה כזה יש צד עדיפות לכל אחד מן הצדדים, ולכן כל אדם

5. יש לציין שהרמב"ם (הלכות ממרים פ"א הלכה ה) הביא רק את הסוגיא בע"ז, והשמיט את הסוגיא בעירובין, ויש שלמדו שדחה סוגיא זו מפני הסוגיא בע"ז, אמנם לפי חלק מהתירוצים שלקמן יש מקום ליישב אחרת, ובמיוחד לתירוץ החקרי לב, האור לציון והדור רביעי שיוזכרו בהמשך המאמר.

6. בפשוטות דברי הרמב"ן מטים שהתירוץ השני עומד בפני עצמו, וכן הוא ברשב"א שכתב רק את התירוץ השני, אמנם יש מקום לפרש שהתירוץ הראשון נכון גם למסקנה שבמחלוקת גדולה כמחלוקת ב"ש וב"ה, אכן יש ביד האדם לבחור לאיזה שיטה הוא מצטרף, גם ללא קשר לחומרא וקולא. ובס"ד מצאתי כעת בחידושי הר"ן (חולין מג ע"ב) שהביא את התירוץ הראשון של הרמב"ן וכתב: "ומיהו האי מילתא אע"ג [דקושיא] [דקושיא] היא לא סגי". ולפי דבריו נראה שאכן התירוץ הראשון נשאר נכון לדינא.

7. וכן הוא בחידושי המאירי (יבמות יד ע"א, ד"ה מאחר).

יכול להכריע כרצונו. אבל במקרה ששני החכמים שווים, אז חל דין הגמרא בע"ז "בדאורייתא הלך אחר המחמיר"<sup>8</sup>. ומדייק החקרי לב כתירוצו מלשון הגמרא בעירובין שאמרה (ז ע"א) "כל היכא דמשכחת תרי תנאי ותרי אמוראי דפליגי אהדדי, כעין מחלוקת ב"ש וב"ה, לא ליעבד כי קוליה דמר וכי קוליה דמר, ולא כחומריה דמר וכי חומריה דמר, אלא או כי קוליה דמר וכחומריה עביד, או כקוליה דמר וכחומריה עביד". כלומר שהאפשרות לבחור נתונה רק במחלוקת שיש רוב חכמה בצד אחד ורוב מניין בצד שני כמו שהיה במחלוקת ב"ש וב"ה.

תירוץ נוסף מציע החקרי לב על פי הסבר הריטב"א לדברי הגמ' בעירובין שר"ע עישר באתרוג שני עישורים לחומרא כי לא זכר מהי דעת ב"ה, וכתב שר"ע "גמריה איסתפיק ליה. פירוש ולא היה מי שיברר לו האמת, אבל מי שעשה חומרא דמר ודמר מפני שאינו יודע הדין, אע"פ ששורת הדין כך יש לו לעשות, מ"מ אכתי קרינא ביה שהוא כסיל הולך בחשך, שהיה לו ללמוד ולא למד". מכאן למד החקרי לב שדברי הגמ' "הרוצה לעשות" וכו' מוסבים על ת"ח שהגיע להוראה ועליו מוטל להכריע בין השיטות על פי לימודו. וכן תירץ בספר דור רביעי (חולין מג ע"ב) ובשו"ת אור לציון (ח"א או"ח סימן ז)<sup>9</sup>.

## תירוץ החזון איש - עשה לך רב

החזון איש (יורה דעה סימן קנ אות א) כתב לתריך:<sup>10</sup>

ונראה דהא דאמר דבשל תורה הלך אחר המחמיר, אינו אלא כשאין אחד מהם רבו, אבל [אם] אחד מן החכמים הוא רבו, הלך אחריו אף להקל, ומקרי רבו כל שהוא קרוב לו ושומע שמועותיו תמיד ברוב המצוות, ובזה אם יש שני חכמים קרובים לו רשות בידו להחזיק בהוראותיו של אחד מהם ולהחזיקו כרבו, והיינו דאמרינן

8. נראה שנוקט כדעת הרשב"א לעיל שבגדול בחכמה ובמניין הולכים אחריו בין להחמיר ובין להקל. (ודלא כרמב"ם.)

9. וכהדרכה כללית לאברכים ובני תורה כן מצאנו בשם הרב משה לוי זצ"ל בספר והאר עינינו בתורתך פרק מה, וכן להבדיל בין החיים לחיים, לרב אביגדר נבנצאל שליט"א בשיחות לפרשת שלח, וז"ל: "המחלוקת שהבאנו לעיל (בענין פתיחת פקק בשבת) היא אחת מרבות שאין לה כל קשר למחלוקת בית יוסף ורמ"א. במקרה כזה חייב אדם ללמוד את הסוגיא, לבחון את הדעות, ולנהוג כסברה הנראית לו קרובה ביותר לאמת. ואם אינו מסוגל להכריע בעצמו, ילך אחר הגדול ביותר או רוב הגדולים, ובמחלוקת שקולה יחמיר כשמדובר בדין דאורייתא ורשאי להקל בדין דרבנן".

10. וכעין זה בבאר אליהו למרן הרב זצ"ל חושן משפט סימן כה אות יד.

הרוצה לעשות כדברי ב"ש עושה, והיינו להחזיקם כרבו ולהלוך אחריהם תמיד בין לקולא לבין לחומרא.

אמנם בהמשך דבריו (אות ה) מקשה החזו"א על עצמו מדברי הריטב"א שלא תירץ כך. והעמיד החזו"א שהריטב"א למד שב"ש וב"ה היו רבנים משותפים בעיר אחת, ולכן לא תירץ הריטב"א כדבריו, שאפשר לבחור רב וללכת על פיו באופן קבוע.

ועדיין קשה מה יעשה החזו"א עם תירוץ הרמב"ן והרשב"א שלא תירצו כדבריו?

אלא שבאמת יש לשאול עוד על תירוצו<sup>11</sup> מפשט הסוגיא בעירובין (ו ע"ב) שעסקה בדין מבוי עקום, שכדי להתירו בטלטול עשו בני נהרדעא דלתות למבוי, ועל זה הקשתה הגמ' שבין לרב ובין לשמואל א"צ דלתות, אלא רק אם נצרף את חומרתו של רב (שמבוי עקום דינו כמבוי מפולש). ואת חומרת שמואל (שמבוי מפולש צריך דלתות), וא"כ שואלת הגמ' כיצד החמירו בני אותו מבוי כחומרות של רב ושמואל, והרי "הרוצה לעשות כדברי בית שמאי עושה, כדברי בית הלל עושה... מחומרי בית הלל ומחומרי בית שמאי, עליו הכתוב אומר הכסיל בחושך הולך. ומפשט דברי הגמ' עולה שלא מדובר בקביעה עקרונית מי הרב של אותו מבוי.

ויתרה מזו, הגמ' (ז ע"א) ממשיכה ואומרת: "כל היכא דמשכחת תרי תנאי ותרי אמוראי דפליגי אהדדי, כעין מחלוקת ב"ש וב"ה, לא ליעבד כקוליה דמר וכקוליה דמר, ולא כחומריה דמר וכחומרי דמר, אלא או כקוליה וכחומריה דמר עביד או כקוליה דמר וכחומריה עביד". ולא תלתה הגמ' את דבריה בתנאי שהאדם ילך אחרי אותו הרב בכל (או ברוב) דיני התורה? ונראה לומר שאכן משום כך לא תירצו הראשונים כתירוץ החזו"א, אמנם ודאי שגם הם יודו ליסוד דינו שכאשר יש לאדם רב - הולך אחריו בין לחומרא ובין לקולא.<sup>12</sup>

11. כעין זה הקשה כבר הגר"ע יוסף במאור ישראל (ח"ב עירובין שם), ועיין שם מה שתירץ. בעניין שיטתו בקביעת רב עיין בקונטרס ידי כהן פסקא טבא שהביא תשובות כתב יד של הרב, ועיין בילקוט יוסף ימים נוראים עמ' תרצה שכתב שאפשר ללכת אחר רב אחד.

12. אמנם הוכחות החזו"א ממרא דאתרא עדיין לא מוכיחות לגבי תלמיד, אבל בתלמיד כמו שצייר החזו"א אכן הדברים מסתברים, אבל בהכרעה שרירותית ללכת תמיד אחרי רב מסוים כדברי הרב זצ"ל צ"ע, ובמיוחד לאור התירוץ הראשון ברמב"ן ובר"ן. בפירוש רבינו עובדיה ספורנו על אבות (א, טז) נמצא כדברי הרב קוק והחזון איש, וז"ל: "עשה לך רב אף על פי שאמרו (עירובין ו) 'הרוצה לעשות כדברי בית שמאי עושה כדברי בית הלל עושה' מפני ש'אלו ואלו דברי אלהים חיים' מכל מקום ראוי לך שתעשה לך איזה רב מיוחד שתעשה לעולם כפי דעתו, ותורה כפי הוראתו, ובזה תסתלק מן הספק של מחלוקת.

## ביאור שורש התירוצים

אחרי כל הדברים הנ"ל נראה שיש לשאול מדוע כך הם פני הדברים. כלומר, בהנחה בסיסית שיש מי שמפרש את דברי התורה או דברי חז"ל נכון ויש מי שטועה בהבנתם, מדוע יש ללכת אחר הרב שלך או אחרי ה'מרא דאתרא'? הרי על פניו יש לאדם "לבטח" את עצמו ולחשוש למחמירים לכל הפחות בדיני תורה.<sup>13</sup> ויתרה מזו: אפילו על הרב עצמו יש לשאול הרי אנו יודעים ששכל האדם מועד לטעות, וא"כ אפילו הרב עצמו במקרה שרבים חולקים עליו [כגון רבי אליעזר שהתיר מכשירי מילה בשבת] נראה שהיה לו לחשוש לדעת חבריו?

לעיל הזכרנו את דברי הריטב"א שלמרות שבדאורייתא יש ללכת אחרי המחמיר, לגבי אותה חתיכה שנחלקו עליה החכמים יכול האדם לבחור לנהוג לגביה כדעה המתירה, ודבריו צריכים ביאור.

הגר"ש ישראלי (עמוד הימני סימן ו - "לבירור סמכותה ההלכותית של הרבנות הראשית לישראל") מבאר את הריטב"א על פי דבריו בסוגיית חכם שאסר (עבודה זרה ז ע"א) שכתב שאדם שישאל לחכם ואסר, גם אם החכם השני יורה להיתר, לא תועיל הוראתו "דכיון דקמא חכם וראוי להוראה, כשהורה עליה לאסור או לטומאה, שוייה חתיכה דאיסורא".<sup>14</sup>

באופן שלא יטה לבך לעשות לפעמים כדברי זה ופעמים כדברי זה, שעל כמו זה אמרו ז"ל שם עליו הכתוב אומר קהלת (ב, יד) והכסיל בחשך הולך".

ובאמת נחלקו האחרונים האם בני מקום מסוים יכולים לקבל על עצמם ללכת אחרי פוסק מסוים גם כשאינו רב מקומם, שבשורת הרשב"א מצאנו לכאורה סתירה בדבר. ויש שחילקו בין העניינים, ויש שלמדו שאין דעת הרשב"א נוחה מכך, אבל ניתן לעשות כן. עיין בחוברת כללי הוראה בהלכות מסופקות לרב אלישע אבינר. ומסתבר שהאוסרים לקהילה ודאי יאסרו גם על יחיד. ויש לחלק, וצ"ע.

13. במיוחד לאור דברי המסילת ישרים בפרק יא לגבי מאכלות אסורות, וז"ל: "והנה כל בר ישראל שיש לו מוח בקודקודו, יחשוב איסורי המאכל כמאכלים הארסיים, או כמאכל שנתערב בו איזה דבר ארסי, כי הנה אם דבר זה יארע, היקל אדם על עצמו לאכול ממנו, אם ישאר לו בו איזה בית מיחוש, ואפילו חששא קטנה? ודאי שלא יקל, ואם יקל, לא יהיה נחשב אלא לשוטה גמור, אף איסור המאכל כבר בארנו שהוא ארס ממש ללב ונפש הישראלי, אם כן מי איפוא יהיה המקיל במקום חששא של איסור, אם בעל שכל הוא, על דבר זה נאמר (משלי כ"ג) ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה" [ועיין בדבריו במידת הפרישות פרק יד: "הפרישות בדינים הוא, להחמיר בהם תמיד, לחוש אפילו לדברי יחיד במחלוקת, אם טעמו נראה, אפילו שאין הלכה כמותו, ובתנאי שלא יהיה חומרו קולו" וזו מידת חסידות, וגם בה כתב להחמיר כיחיד רק היכן שטעמו מסתבר. ודו"ק].

14. יש לדייק בלשון הראשונים (ראב"ד, רא"ש, רשב"א, ריטב"א, ר"ן ורבינו ירוחם). שלא הזכירו בסוגיא זו את הלשון הרגילה "שוויא אנפשיה". [אמנם רבים מהאחרונים למדו שהוא מדין שוויא אנפשיה, בקבלת השואל את הרב. ועיין בילקוט ביאורים במתיבתא למסכת ע"ז שם מה שהארכו בזה].

ומבואר בהמשך דברי הריטב"א שאפילו היה השני גדול בחכמה ובמניין, וברור לו שהראשון טעה בהוראתו בשיקול הדעת, אין בכוחו לשנות את דין החתיכה. וסברתו שהתורה קבעה לא רק את הדינים עצמם אלא גם מי יורה אותם למעשה, ולכן כשאדם הולך אל הרב לשאול והרב מורה הוראה מסוימת,<sup>15</sup> זהו דין התורה, וזה מה שה' דורש מהאדם לעשות.<sup>16</sup>

ועל פי זה מבאר הרב ישראלי שם שכאשר יש רב שהתיר את החתיכה אכן יש לאדם את האפשרות לבחור למי מהרבנים הוא שומע בנוגע חתיכה זו שהרי אכן הדברים שקולים, ואינם בגדר ספק כלל.<sup>17</sup>

דוגמה נוספת לעקרון זה עולה בסוגיית לא תתגודדו (יבמות יד ע"א) שיש דעה בגמ' שלא עשו בית שמאי כשיטתם, מחמת איסור לא תתגודדו. ולכאורה הדברים מפליאים שהרי מהדוגמאות המובאות שם משמע שגם באיסורי תורה לדעת בית שמאי אסור היה להם להחמיר כשיטתם [לולא סיבות של 'הרואה אומר' וכדומה שגורמות לאיסור לא תתגודדו לא לחול במקרים אלו]. אלא שגם כאן למרות שמצד ההלכה המופשטת יש לבית שמאי לנהוג כשיטתם, ואם לא כן הרי הם עוברים על איסור תורה לשיטתם, בפועל עליהם לנהוג

15. בלשון הריטב"א מבואר שדווקא לאיסור. וע"ש בדברי הרב ישראלי ואכמ"ל.

16. הרב ישראלי משתמש בפסוק "ואל השופט אשר יהיה בימים ההם", וצ"ע אם כוונתו מדאורייתא וכדעת הריטב"א (שבת קל. בשם הראב"ד) שסמכות מרא דאתרא מחייבת מדאורייתא מדין לא תסור, או שמא הכוונה ברוח התורה זה מה שחז"ל הגדירו כדין דרבנן, או שזו סברא מדאורייתא.

17. מה שאין כן באותו מקרה בדיוק שיקרה בפעם אחרת שלגביה לא הייתה הוראה של אף רב, שבאיסור תורה יהיה על האדם חובה להחמיר, מכיוון שלא נאמרה הוראה מפורשת על מקרה זה, אלא רק הוראה כללית, ויש לאדם ספק כמי להכריע. [להבהרת הדברים יש להביא הדברים במלואם: "מעשה נבין יפה גם דברי הריטב"א לענין אם באה השאלה לפני שניהם כאחד, שכיון שנשאלה השאלה בפני שניהם, ולא סמך השואל עצמו על אחד מהם מעיקרא, כשם שהרשות בידי שניהם לומר דעתם ול"ש כאן חכם שאסר וכו', כן הרשות נתונה בידי השואל לסמוך ולקבל הוראתו של זה או של זה. וכשם שלמורה היתר אין כאן ספק שיצטרך ללכת להחמיר, כיון שלו הדין ברור, ובטוח שהשני טועה, כן מי שסומך עליו עושהו לרבו בזה, הרי הוא השופט שלו, שכלפיו הוראתו קובעת ומחייבת, שגם כלפי השואל כיון שסומך על חכם זה, והוא רבו בזה, ה"ז כלפיו כבי"ד של אותה עיר, שכנ"ל הכוח בידו לפסוק ולהכריע כלפי כל הצבור. וכן הוא בניד"ד כלפי מי שסומך עליו. אכן כל זה הוא באותה חתיכה שעליו נשאל, משא"כ לענין חתיכה אחרת דכות', הרי כנ"ל אין בכוחו ב"ד מקומי להכריע עצם ההלכה, אלא לאותו ענין ואותה חתיכה שבאה לידו, ע"כ גם כאן אין פסקו של חכם המתיר נחשב כפסק ברור וכהלכה שאין אחריה כלום אלא לגבי אותה חתיכה גרידא. משא"כ אם באה לפני חתיכה אחרת אעפ"י שהיא דכוותה, עליה אין תוקף לפסקו של ראשון, וחוזר הדבר להיות ספק, וכיון שהוא בדאורייתא, יש ללכת לחומרא ככל ספיקות בדאורייתא". י.ה.]

כדעת בית הלל מכח ציווי התורה שלא להיעשות אגודות אגדות שהוא מצד הנהגת התורה למעשה.<sup>18</sup>

נראה שעיקרון זה - שיש שני רבדים בתורה: אחד מצד ה"הלכה" ואחד מצד "למעשה", נכון לעוד סוגיות רבות, כמו 'אין איסור חל על איסור' שמצד ההלכה שני האיסורים חלים, אך למעשה כבר יש איסור שחל ראשון, ולכן השני לא תופס למעשה, אלא א"כ הוא מוסיף וכד' לפי השיטות השונות.<sup>19</sup>

## אלו ואלו דברי אלוקים חיים

נראה לעניות דעתי שאפשר למצוא בראשונים שני כיווני הסברה ליסוד זה. אפשרות אחת: אכן כלפי רבש"ע יש אמת אחת ורק שיטה אחת צודקת, אך למעשה רבש"ע התחשב במוגבלותנו ולכן קבע דרכים<sup>20</sup> כיצד יש להתנהג על פי הוראת החכמים. אפשרות שניה: מראש רבש"ע קבע שההלכה תקבע על פי חכמי ישראל, וזו גם האמת התורנית.

בפשטות נראה שנחלקו בדבר הריטב"א והר"ן.<sup>21</sup> מדברי הר"ן (דרשות הר"ן דרוש יא, וכן הוא בחינוך מצוה תצו) נראה שהטעם ששומעים לבית הדין הגדול אע"פ שהורו טעות (ימין שהוא שמאל) הוא משום שכך רצון השם למען אחדות התורה. כלומר שהערך של אחדות התורה בעמ"י עדיף על פני רווח מקומי של חיסכון בטעות אחת [במיוחד שנתנית תורת כל אחד

18. אמנם נראה שלהלכה אכן עשו ב"ש כדבריהם, אבל מ"מ יש נ"מ בבי"ד אחד בעיר אחת ששם יש לא תתגודדו ויש ליחיד לבטל דעתו, וכן לקטן כנגד גדול. ועיין במאירי יבמות יד ע"א מה שכתב בזה.

19. שמעתי מהרב דב אייזקס שליט"א. סוגיות נוספות שאפשר למצוא בהם עקרון זהה: קם דינא והדר דינא, צירוף דעות שונות לרוב בטעמים שונים, סוגיות בהלכות ספיקות (עיין בספר לב לדעת בעניין יסודות הספיקות שביסס דבר זה בהרחבה בסימן א ודו"ק), ועוד.

20. או שחז"ל קבעו על פי הסברה ויש לזה תוקף דאורייתא. אם כי יש לציין שרבו האחרונים שלמדו שדין חכם שאסר הינו מדרבנן (עיין במתיבתא אוצר עיונים על חולין שהאריכו בדין חכם שאסר). ואכמ"ל.

21. שורש לדברי שניהם הוא בדברי הרמב"ן (בהשגות לספר המצוות, השורש הראשון) שכתב: "כי התורה נתנה לנו ע"י מרע"ה בכתב, וגלוי הוא שלא ישתנו הדעות בכל העיקרים הנולדים, וחתך לנו יתעלה הדין שנשמע לב"ד הגדול בכל מה שיאמרו, בין שקבלו פירושו ממנו, או שיאמרו כך ממשמעות התורה וכוונתה לפי דעתם, כי על המשמעות שלהם הוא מצוה ונותן לנו התורה, וזהו מה שאמרו "אפילו אומרים לך על שמאל שהוא ימין ועל ימין שהוא שמאל" שכך הוא המצוה לנו מאדון התורה יתעלה. שלא יאמר בעל המחלוקת היאך אתיר לעצמי זה ואנכי יודע בודאי שהם טועים, והנה נאמר לו בכך אתה מצווה!" (אמנם עיין היטב בהמשך דבריו ודו"ק).

בידו נגד בית הדין הגדול תביא לטעויות רבות יותר גם במישור ההלכתי עצמו כידוע וכמפורסם].<sup>23 22</sup>

לעומת זאת, הריטב"א כתב (עירובין יג"ב):

אלו ואלו דברי אלקים חיים - שאלו רבני צרפת ז"ל היאך אפשר שיהו אלו ואלו דברי אלקים חיים וזה אוסר וזה מתיר? ותרצו כי כשעלה משה למרום לקבל התורה הראו לו על כל דבר ודבר מ"ט פנים לאיסור ומ"ט פני' להיתר, ושאל להקב"ה על זה, ואמר שיהא זה מסור לחכמי ישראל שבכל דור ודור, ויהיה הכרעה כמותם ונכון הוא לפי הדרש, ובדרך האמת יש טעם סוד בדבר.

ומדבריו עולה שאכן הכרעה כחכמי אותו הדור אינה על צד הספק ועל דרך הכרעה למעשה בלבד, אלא הוא אמיתות התורה. אמנם יש להקשות על שיטת הריטב"א,<sup>24</sup> שהדברים האלו נכונים רק במחלוקת הנוגעת להבנת הכתוב בתורה, אבל במחלוקת בהבנת דעה מסוימת [כגון מח' ראשונים בהבנת סוגיא בגמ']<sup>25</sup>, שם לכאורה אי אפשר לומר אלו ואלו דברי אלקים חיים?

ונראה ליישב על פי ביאור מהרש"ל בהקדמתו לים של שלמה על בבא קמא שכתב וז"ל:

**22.** ועיין שם שהאר"ך לדון מה יהיה עם הנזק שיש מכל מעשה עבירה (שהרי במשנת הר"ן למצוות יש תוכן ואינם סתם גזירת מלך ללא תוכן).

**23.** יש מקום לדחות ולומר שדברי הר"ן הם בטעות בדבר משנה ששם זו טעות גמורה, אבל בטעות בשיקול הדעת הר"ן מודה לריטב"א שיש לדבריהם תוקף מוחלט וזו ההלכה בשמים. אבל זה קשה שהרי בטעות בדבר משנה נראה שאין חובה לציית לבית הדין, עיין הוריות ב ע"ב ובראשון לציון לבעל אור החיים הקדוש ובדברי החיד"א שם. ועיין קובץ שיעורים ח"ב קונטרס דברי סופרים סימן ד. כשיטת הר"ן נראה בדברי האגרות משה (או"ח א) שהקשה על עצמו הכיצד הוא מורה הוראה לרבים הרי בוודאי שלא הגיע לרמתם של מורי הוראה מהדורות הראשונים? ותירץ בצורה נפלאה וז"ל: "אבל הוא מטעם שהנכון לע"ד בזה שהיו רשאים ומחוייבין חכמי דורות האחרונים להורות, אף שלא היו נחשבין הגיע להוראה בדורות חכמי הגמ', שיש ודאי לחוש אולי לא כיוונו אמיתות הדין כפי שהוא האמת כלפי שמיא, אבל האמת להוראה כבר נאמר לא בשמים היא, אלא כפי שנראה להחכם אחרי שעיין כראוי לברר ההלכה בש"ס ובפוסקים כפי כחו בכובד ראש וביראה מהשי"ת ונראה לו שכן הוא פסק הדין - הוא האמת להוראה ומחוייב להורות כן, אף אם בעצם גליא כלפי שמיא שאינו כן הפירוש, ועל כזה נאמר שנים דבריו דברי אלקים חיים, מאחר שלו נראה הפירוש כמו שפסק, ולא היה סתירה לדבריו, ויקבל שכר על הוראתו אף שהאמת אינו כפירושו".

**24.** כזכור האג"מ פתר קושיא זו בהבנת רצון ה' במישור הוראת התורה למעשה.

**25.** כידוע מדברי רש"י כתובות נז ע"א.

וכולם דברי אלקים חיים, כאילו קיבל כל חד מפי הגבורה, ומפי משה, האף שלא יצא הדבר מפי משה לעולם, להיות שני הפכים בנושא אחד, אע"פ כן דמהו החכם לרוב אישורו וחזקו, שאין בין דבר שהוציא משכל הפועל, אשר נתעוללו לו במושכלות שניות ושלישיות. לבין דבר שבא אליו בכח חוש הדיבור בקבלה הלכה למשה מסיני... והמקובלים כתבו טעם לדבר, לפי שכל הנשמות היו בהר סיני, וקיבלו דרך מ"ט צינורות... וכל ישראל רואים את הקולות הן הדיעות המתחלקות בצינור. **כל אחד ראה דרך צינור שלו לפי השגתו.** וקבל כפי כח (נשמת עליונו) [נשמתו העליונה], לרוב עליויה. או פחיתותה, זה רחוק מזה. עד שאחד יגיע לטהור. והשני יגיע לקצה האחרון לטמא. והשלישי לאמצעות, רחוק מן הקצוות והכל אמת והבן... על כן מסר התורה לחכמים השתולים בכל דור, כל אחד ואחד לפי חוצב מקור שכלו. לחלק לעילוי ולהוסיף, **כפי מה שיראו לו מן השמים**, ואם בא לטהר יסייעו לו...

כלומר למרות שעיקר הדיון הוא הבירור מה כתוב בש"ס ומהי כוונת הגמ'. ביסוד הדברים וביסוד ההבנה מונחת אצל כל יהודי ההשגה השכלית שלו לפי השגתו וחלקו בהר סיני. וממילא אם זה מה שאחרי בירור ועמל בדברי הסוגיות יוצא לאדם, אז זה מה שהוא קיבל מהר סיני, והוא חלקו בתורה.<sup>26</sup>

ויתרה מזו מצאנו בשל"ה הקדוש בדרוש לפרשת חוקת שכתב:

ומזה יובן מה שיש להשיב על המתלוננים על רום מעלת הזוהר אשר חובר מפי רבי שמעון בן יוחאי, ואומרים מדוע אין הלכה כרבי שמעון נגד בר פלוגתיה? והם לא ידעו ולא הבינו, כי זהו לרב מעלתו השגתו למעלה בעמק הרוחניות, שלא היה יכול להעמיד מעשה הגשמות לעומת זה הרוחניות.<sup>27</sup> עוד העניין יותר פנימי

---

**26.** כמובן בתנאי שאין סתירה לדברים, או שגגה בלימוד שעל זה נאמר ששגגת תלמוד עולה זדון. ועיין בדבריו החריפים של המהר"ל בנתיב התורה סוף פרק ט"ו וז"ל: "ואילו ידעו המחברים (הרמב"ם והטור), כי החבורים ההם יהיו גורמין שיהיו עוזבין את התלמוד לגמרי והיהו פוסקין מתוך החבורים, לא היו מחברים אותם, כי יותר ראוי ויותר נכון שיהיה פוסק מתוך התלמוד, ואף כי יש לחוש שלא ילך בדרך האמת ולא יפסוק הדין לאמיתו שתהיה ההוראה לפי האמת, מכל מקום אין לחכם רק מה שהשכל שלו נותן ומבין מתוך התלמוד, וכאשר תבונתו וחכמתו תטעה אותו, עם כל זה הוא אהוב אל השם יתברך, כאשר הוא מורה כפי מה שמתחייב מן שכלו, ואין לדיין רק מה שענינו רואות, והוא יותר טוב ממי שפוסק מתוך חבור אחד, ולא ידע טעם הדבר כלל שהולך כמו עיוור בדרך".

**27.** כמובן שלתלמידי הרב זצ"ל הדברים קצת קשים להבנה, שהרי ריחוק מהעולם הזה בגלל השגות רוחניות זהו חיסרון משמעותי מאד. אמנם יש דמיון מה לעניין זה באורות הקודש (ח"ב עמודים שסד-

ומבואר על פי מה שאמרו (עירובין יג ע"ב) אלו ואלו דברי אלוהים חיים, ונתבאר ענינו לעיל בדרוש פרשת פרה (פרשת ויקהל פקודי אות כא והארכת במסכת שבועות שלי ח"ב שם אות קפה) כי ההשפעה היא כפי שמוכנים המקבלים לקבל והלכה היא אחרי רבים להטות, ואף כי דברי היחיד הם יותר מעולים, זה היה סבה כי זה היחיד מבני עליה, ואילו היה השגת רוב ישראל שם, אז ההלכה שהיא מדת מלכות המקבלת ההשפעה ממעלה, הייתה מקבלת זאת ההשפעה מלמעלה, ודוגמת זה היה מעשה המצוה נעשה למטה להיותה בית קיבול לזה, אבל מאחר שהרבים אינן כן, אז ההכנה מצד קיבולם היא כך, על כן נעשית המצוה בפעל הגשמית כך.

ונראה שלפי דברי השל"ה האלו אפשר לשכלל את תשובתו לקושיית המהרש"ל (שו"ת סימן צח) כיצד לפסוק כדברי הזוהר הקדוש, הרי בדרך כלל אין הלכה כרשב"י, ולומר שבימינו עם פרסום הזוהר והזדככות הדורות, אז יש יותר מקום לפסוק כדברי הזוהר מצד עליית הדורות.<sup>28</sup>

שסה) ביחס שבין האינטליגנציה בעלת הדעה להמון הבריא בתחושותיו, אם כי גם שם הרב קוק מסדר דרך תיקון. ומ"מ הדברים מובילים להסבר הבא בשל"ה.

28. אמנם כידוע דעת הגרע"י זצ"ל (עיין עין יצחק ח"א כללי התלמוד מז) שדברי המקובלים נאמרו למקובלים בלבד (למעט בעניני תפילה), והדברים מבוארים בחזון עובדיה (שבת ח"ה עמ' קנח) שהביא דברי ר' חיים ויטאל ב"שער הכוונות" וזה לשונו: "הגיד לי מורי האריז"ל, כי פעם אחת הראו לו בהקיץ, אחד גדול בדרו מן הדורות הקודמים אלינו, שהיו דנים אותו בשמיים, על שפעם אחת היה הולך בדרך ביום שבת, ונכנס מאליו מעט עפר בתוך מנעלו בלתי כוונה, ולא נזהר להסירו, והלך בו ארבע אמות ברשות הרבים. כי בעת הזאת הגיע זמן החכם ההוא להעלותו מדרגה, למעלה מן המדרגה שהייתה לו עד אז בגן עדן, ובפעם הראשונה לא נענש על דקדוקי מצוות כאלה, ורק עתה שרצו להעלותו למדרגה עליונה יותר היו דנים ומענישים אותו על דקדוקי מצוות כאלה". והאריך שם הרב עובדיה שעפ"י ההלכה אין בזה איסור, ומכל מקום דקדקו איתו בשמיים, וזה היה כשרצו להעלותו למדרגה עליונה ביותר, והנסתרות לה' אלהינו, ועכ"פ הדין לא ישתנה. וברור הדבר שאין לדין אלא מה שענינו רואות מפי הש"ס והפוסקים אשר מפיהם אנו חיים, והשי"ת לא ימנע טוב להולכים בתמים (עכ"ד הגרע"י בדילוגים). ולענ"ד הדבר ברור שאכן ההדרכות שונות לפי מדרגות בני האדם. [למותר לציין שבגופי תורה ובהלכה הבסיסית כל יהודי חייב, "ויסוד המחלוקת שהקים הגר"א ז"ל נגד החסידים בעיקרה הוא שהרים ראש החסידים הכונה על המעשה, והיתרון ליחידי סגולה להתנהג לפעמים במעשה על פי ראות עינים לצאת מדרכה של תורה, היא בנויה על יסוד של שלימות היחיד, אבל ההשלמה הלאומית צריכה שתיעשה עיקר המעשה, והיחיד אפילו יהיה גדול מאוד צריך שיגרר אחרי הציבור בכל דבר שנחתם במנין, כמו פסוקות של דברי חז"ל במשנה וגמרא" (קבצים מכתב יד קודשו ח"ב מחברות קטנות בויסק א פסקא ב). וכמו שיש שמשקיעים יותר בלימוד התורה ויש בחסד וכד', כך יש תחום מיוחד של עבודת השם בדקדוקי מצוות, שאנשים מסוימים לפי הכשרתם וכשרונם נתבעים עליו. בדומה לזה לומדי הקבלה אכן נדרשים להנהגות מיוחדות, שהרי "רוח מיוחד, דורש להספקתו מעשים מיוחדים" (אורות ישראל פ"ה, ג. ועיין עין איה ברכות ב' פ"ז פסקא מט, ואורות האמונה עמ' 124).

וכעין זה מתבאר בדברי השל"ה בפרשת ויקהל פקודי שכתב:

והנה אקדים לך מה שאמרו רבותינו ז"ל אלו ואלו דברי אלהים חיים, והביאור לדעתי על דרך הא דאיתא במח' רבי אליעזר ורבי יהושע לא בשמיים היא, העניין לכל קיום מצוה יש סוד ומעלה של דבקות למעלה, והאחד יותר נכנס ונדבק למעלה מן האחר, ואלו ואלו דברי אלהים חיים. רק מה שנפסק הלכה כך היא, כי אחרי רבים וכפי דבקות ישראל כך נפסק עניין המצוות, והיחיד החולק אומר כפי דבקותו, ואילו היו כל ישראל כמותו הייתה ההלכה כך. למשל רש"י ורבנו תם חולקים בתפילין, ואלו פסולים למר, ואלו פסולים למר, וכי סלקא דעתך שח"ו אחד מהם לא הניח תפילין כל ימיו, אלא כדפרשתי, וזהו לא בשמיים היא רק בהכרעת חכמים, כי הבחירה בידי האדם והבן.

ולפי דבריו מובנים דברי המקובלים המובאים בילקוט יוסף הלכות תפילין (לד, א) שבין תפילין של רש"י ובין של ר"ת אמת הם, ועל כן יש לכוון שאם של רש"י אמת הריני מכוון לצאת בהם ידי המצוה, ואם של ר"ת אמת הריני יוצא בהם ידי המצוה, ואם שניהם אמת הריני מכוון לצאת ידי חובה בשניהם. ואין הכרח לומר שהכוונה בזה כדברי הבן איש חי שבזמן משה רבינו ובזמן חז"ל הניחו שני זוגות תפילין, שהרי מכמה סוגיות יש להוכיח שלא כך,<sup>29</sup> אלא ודאי שהכוונה שכך רצון ה' שיניחו את שני זוגות התפילין, וכל זה כלול בטוטפות שכתבה לנו התורה, וכך יש לקיים את מצוות התפילין בדורנו לדעת האריז"ל.<sup>30</sup>

## היחס לדעה החולקת

דנו רבים מהפוסקים האם כשיש מחלוקת בין החכמים, המתיר יכול לתת לאוסר על סמך שברור לו שאכן הדבר מותר, או שמא יש בדבר לפני עוור, שהרי לאוסר הדבר אסור? וכן"ל יש לשאול מה הדין להפך, האם האוסר יוכל לתת למתיר?

והנה בשאלה הראשונה מבואר בגמ' ביבמות שב"ש וב"ה היו מודיעים אחד לשני, ועל פי זה כתב בהגהות מרדכי (שם רמז צו): "אלא זה ספק לי ראובן שפירש ממאכל לפי שנראה

29. עיין עירובין צה ע"ב ועבודה זרה מד ע"ב.

30. וכן הוא בשו"ת מן השמים (סימן ג): "אלו ואלו דברי אלוהים חיים, וכמחלוקת למטה כך מחלוקת למעלה. הקב"ה אומר הוויית באמצע, וכל פמליא של מעלה אומרים כסדרן". מעניין לציין שבאמת במחלוקת זו נראה שדברי הגמ' מתפרשים נפלא לכל צד. ולכל שיטה במחלוקת יש ראיות טובות לשיטתה, וכידוע זו מח' עוד מתקופת הגאונים, ובפשט הברייתא במנחות (לד ע"ב) נראה ששני האופנים כשרים (ועיין מה שכתב בזה בספר מעמקי הים סימן כב אותיות ו-ז) אמנם הגמ' לא פירשה כך ואכמ"ל.

לו שאסור לאוכלו, ושמעון נוהג בו היתר, ונראה לו שראובן טועה בדבר, וגם ראובן אם היה סובר שמוותר היה אוכל, מי יש לחוש לראובן שמא יאכילנו שמעון, דתנן בפרק עד כמה החשוד על הדבר לא דנו ולא מעידו, או דלמא לא ספי איניש לחבריה מידי דלא כשירה ליה... אלמא שיכול לסמוך עליו". וכן פסק הרמ"א (יו"ד סי' קיט ס"ז). הש"ך שם כתב שאפשר לסמוך משום שודאי לא יעברו על לפני עיוור לא תיתן מכשול. אמנם לכאורה בדברי ההגהות מרדכי לא משמע כן, שהרי כתב לפני עיוור רק על נזיר או מודר מדבר מה, אבל במקרה זה שהמתיר חושב שגם לשני מותר, אפשר שהוא רק מדיני דרך ארץ. אמנם המאירי ביבמות והריטב"א בסוכה (י"ע"ב במסקנתו) הרא"ה (מובא באורחות חיים איסורי מאכלות אות ג) ובשו"ת בנימין זאב (סי' שיב) כתבו שאכן הדבר אסור. ומשמע מהריטב"א דהוי לפני עיוור.

אמנם בסוגיא בחולין (קיא ע"ב) משמע לכאורה שמוותר, שהרי שמואל אמר לר"א שהאכיל את רב נ"ט בר נ"ט בשרי בכותח חלבי? הריטב"א שם כתב שלא האכיל אלא רק הגזים כדי שר"א יאכל. אלא שגם על זה קשה טובא, דכיצד יעבוד על ר"א כדי שיאכל דבר שרבו אוסר? הפרי חדש תירץ שר"א לא אכל רק משום כבוד רב, ולכן בכהאי גוונא אין עליו איסור.<sup>31</sup> אמנם להלכה כתב שם הפר"ח שהעיקר שאין בזה משום לפני עיוור שהרי ברור לו שהדבר מותר וכמו שסומך לגבי עצמו כך יכול להאכיל את חברו אלא שאין זה ממידת דרך ארץ.<sup>32</sup>

לכאורה לפי דברנו לעיל נראה לומר שאכן מצד המאכיל אין מכשול שלשיטתו הדבר היתר גמור, וגם לחבירו מותר לאכול לפי הבנת המאכיל בתורה, ולכן לא יעבור המאכיל על לפני עיוור,<sup>33</sup> אמנם האוכל יעשה איסור אם יאכל דבר שלפי הבנתו אסור, ולכן אין

31. ועיין תירוצים נוספים בשו"ת מהרשד"ם (יו"ד סימן רכז), בבאר שבע שם, בשו"ת מהרלב"ח (סימן קכא) ובחת"ס בחידושי שם.

32. הפר"ח (וכן האג"מ לקמן) הוכיח דבריו גם מהסוגיא ביבמות. [אמנם לפי הריטב"א שם מידת החסידות הייתה להודיע גם כשלא מגישים להם, ולמאירי משמע שרוב בני אדם לא מקפידים בזה. ולפי זה אין ראייה]. ראייה חזקה נוספת יש להביא לשיטתו מהירושלמי תרומות (פ"י סוף ה"ב) שמפורש שם (לפי הנוסחא המקובלת על רוב ככל המפרשים) ששמואל האכיל את רב "מי צתרי", למרות שרב אסר [במראה הפנים ר"ל שרב חזר בו, והוא דוחק גדול, ומהמפרשים לא משמע כן].

33. השווה ללשון הריטב"א בסוכה (י"ע"ב): "יש אומרים דמהא שמעינן שהמאכיל לחברו מה שהוא מותר לו לפי דעתו, אין בזה משום לפני עור לא תתן מכשול, ואע"פ שיודע בחבירו שהוא אסור לו לפי דעתו, וחבירו בעל הוראה, שהמאכיל היה ג"כ ראוי להוראה, וסומך על דעתו להאכיל לעצמו, ולאחרים לפי דעתו". וכ"כ הדברות משה (שבת סימן י ענף ב) ובאגרות משה (יו"ד ח"ה סי' ז) תלה זה בספק האם

למאכיל להביא לו מדיני דרך ארץ. והסוברים שיש בדבר משום לפני עיוור יאמרו שמכיוון שהנכשל עבר באיסור לפי הבנתו בתורה בגללך, אז יש פה לפני עיוור.

אמנם במחלוקת קדומה כגון מח' שו"ע ורמ"א, נראה שלכ"ע יש לפני עיוור שהרי כאן כל אחד מודה שעל השני לעשות כמנהג אבותיו. ויש להביא ראיה לדבר מדברי הש"ך (סי' קיט סק"כ) שהביא משו"ת מהרלב"ח (סי' קכא) שבדבר שנחלקו בו האוסר והמתיר יכול המתיר לתת לפני האוסר מדבר האוסר לו אם הוא ניכר,<sup>34</sup> אבל אם הדבר אסור לאורח משום שכך מנהג מקומו ואבותיו אז יש על המארח איסור להביא לאורח ואפילו יכול האורח לקחת לבד אסור להביא לו, וכמו בנזיר שאפילו בחד עברא דנהרא. אסור לסייע.

בשאלה דומה עסק הגר"ע יוסף<sup>35</sup> האם ספרדי יכול לענות אמן על ברכה שבירך אשכנזי העושה כמנהג אבותיו ומברך על הלל בר"ח וכדו', ולדעתו התשובה שלילית, שהרי על הספרדי לנהוג כמנהגי אבותיו ולשיטתם<sup>36</sup> הרי זו ברכה לבטלה. אמנם לפי דברי הש"ך שלעיל מסתבר יותר שבמקרה זה כמו שרב ספרדי יורה לאשכנזי לברך, כך גם יענה אחריו אמן.<sup>37 38</sup>

## סיכום

נתבאר בס"ד שחז"ל נתנו לנו כללי הכרעה כיצד להכריע במחלוקות, ומתוך כך התברר לנו שבמחלוקת בדין לדעת הרבה מגדולי ישראל שני הצדדים נכונים, ומה שעלינו להכריע הוא כמי יש לנו לנהוג למעשה, ומה שהאדם יעשה ע"פ רבו או ע"פ הכללים כך הוא רצון ה' למעשה.

yaelzaitkin10@gmail.com

---

לפני עיוור הוא מבין אדם לחבירו, שאז יש מכשול, ואם הוא בין אדם למקום, אז אין כאן שום איסור לחכם המתיר ודו"ק.

34. כדמוכח בריטב"א סוכה הנ"ל שהושיבם ריש גלותא בסוכה הפסולה לשיטתם, כי הדבר ניכר.

35. שו"ת יבי"א ח"א חאו"ח סוף סימן כט, שו"ת יחו"ד ח"ד סימן לא.

36. כך למד הרב עובדיה, אמנם רבים חולקים עליו ומקיימים מנהג הספרדים המברכים על ההלל בר"ח בציבור, ואכמ"ל.

37. הערת עורך (א.ס.): ע"ע בזה למרן הגר"מ מאזוז זיע"א בשו"ת בית נאמן ח"א (חאו"ח סי' א, סי' כא וסי' כב, ושם חיו"ד סי' כח הערה 7).

38. לגבי האם האוסר יוכל להסתייע במתיר האריכו האחרונים, וג"כ תלוי בנידון זה. עוד נידון חשוב הוא האם הרב האוסר יוכל לשלוח את השואל לרב המתיר, עיין בשו"ת משנה הלכות חלק יב סימן קיז.